

УДК 9 (477)=411.16:33 «19»

О.В. КОЗЕРОД

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Козерод Олег Віталійович – старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є першим комплексним дослідженням, присвяченим джерелознавству історії євреїв України періоду 1920-х років. У статті репрезентовані різні аспекти вивчення джерел єврейської історії у 1920-ті роки. Робота містить ключові проблеми, які стосуються основних джерел вивчення ролі євреїв у суспільно-політичному житті України в період нової економічної політики. У підсумку зроблена класифікація документів з історії євреїв періоду 1920-х років.

Ключові слова: євреї, Радянська влада, Україна, неп, джерела, документи, архіви.

Стаття являється першим комплексним дослідженням, присвяченим історичному вивченню джерел єврейської історії України в період 1920-х років. В статті представлені різні аспекти вивчення джерел єврейської історії 1920-х років. Робота містить ключові проблеми, які стосуються основних джерел вивчення ролі євреїв у суспільно-політичному житті України в період нової економічної політики. В результаті дана класифікація документів по історії євреїв України періоду 1920-х років.

Ключевые слова: евреи, Советская власть, Украина, неп, источники, документы, архивы.

This article is the first comprehensive research of the sources aspect of Jewish History of Ukraine of 1920th. The article presents various aspects of research different kind sources of Jewish History of 1920th.. This work describes key problems of sources of participate Jews in social-politics life of Ukraine of new economical period. As a result of conclusions are formulated a classification of Jewish History of Ukraine of 1920th.

Keywords: Jews, Soviet regime, Ukraine, nep, Sources, papers, archives

© О.В. Козерод, 2012

На сучасному етапі зростають важливість і актуальність питань, які пов'язані з розвитком національної політики в Україні. Тому принципового значення набувають дослідження перехідних етапів в історії найбільших національних громад в Україні, в тому числі єврейської громади, яка протягом ХХ століття зазнала принципових трансформацій внаслідок більшовицького соціального експерименту, який розпочався в країні в 1920-ті роки.

Завданням цієї статті є вивчення джерелознавчого аспекту історії євреїв у період 1920-х років, який є важливим для дослідження цього періоду у житті євреїв України.

На першому етапі вивчення єврейської історії важливим завданням були збір і систематизація архівних документів та інших матеріалів. Робота в цьому напрямі вже у 1920-ті роки проводилася працівниками багатьох бібліотек, архівів та наукових інститутів. Завдяки цьому було проаналізовано велику кількість документів на мовах іврит та їдиш, складено каталоги та систематичні показники цих документів.

У 1920-х роках одним із важливих напрямів роботи органів Радянської влади щодо єврейських архівних матеріалів було об'єднання великої кількості невідомих раніше документів в окремі зібрання та колекції, що мало відбуватися в умовах більшовицької політики націоналізації архівів. Під час націоналізації у містах і містечках на державне збереження вилучали різноманітні єврейські документи, насамперед – архівні дані єврейських релігійних установ.

З метою розширення роботи по збиранню цих матеріалів усі округні виконкоми України в той

час отримали такий циркуляр РНК УСРР: «Усім церквам, синагогам і молитовним домам різних релігійних культур... З анкет і ревізій, які надходять з місць, встановлено, що в кожній церкві і молитовних домах релігійного культу накопичилось чимало цінного матеріалу... Адміністративним відділом Окрвиконкомів, на підставі Постанови Раднаркому України від 31 жовтня 1922 року «Про охорону архівів» пропонується: 1. Вжити найрішучіших заходів по збереженню цих архівів... 2. Розпочати роботу по наведенню у них порядку. 3. Скласти описи в 3-х примірниках, з яких два подати до Адмінвідділу Окрвиконкому інструктору Губарху...» [1]. Згідно із цим циркуляром жоден співробітник єврейської синагоги або її прихожанин не мав права «видавати будь-кому матеріалів з архіву без дозволу Губарху...» Громадам, які отримали анкети, але не заповнили їх і не подали до радянських органів до 1 вересня 1924 року, загрожувала кримінальна відповідальність за статтею 102 Карного кодексу, яка передбачала до одного року позбавлення волі або до 300 карбованців штрафу» [2].

У другій половині 20-х років, після створення центральних архівних установ України, розпочався цільовий збір документів з єврейської історії і культури по всій республіці. Так, в одному з протоколів засідання робочої колегії Центрального архівного управління УСРР від 13 червня 1928 року зазначалося: «Порядок денний: ...Прохання кафедри єврейської культури при У.А.Н. у справі збору архівних фондів єврейських установ. Ухвалили: доручити відділу Архівознавства У.А.Н. вивчити питання щодо прохання кафедри єврейської культури при У.А.Н., встановивши: 1) перелік типових єврейських установ, що раніше існували; 2) які з

фондів єврейських установ зареєстровані у картотеці Е.Д.А.Ф. Також дати вказівки усім Окрархівам у справі виявлення та концентрації цих архівних матеріалів. Голова – Рубач, секретар – Юрченко» [3].

Виявлення документів на місцях відбувалося за планами, узгодженими з центром, тому місцеві органи намагалися зібрати якомога більше архівного матеріалу. У Чернігові, наприклад, проводилися так звані архівні рейди, в основному на міських ринках, в ході яких виявлялися та вилучалися будь-які архівні документи. Так, в одному зі звітів Чернігівського губернського архівного управління з приводу ревізії архівних матеріалів у гр. Когана повідомлялося: «За звітний період ринок Чернігова обстежили 14 разів, в одному випадку інструктором-контролером було виявлено і конфісковано декілька фунтів архівних справ канцелярії...громадянина В.І.Касьяненка» [4].

Особливу увагу справі вивчення документів єврейської історії продовжували приділяти і на початку 1930-х років. Так, у 1930 році було видано об'їзник Центрального архівного управління по виявленню, збору і концентрації єврейських архівних матеріалів. Українськими істориками було складено спеціальну номенклатуру єврейських установ та організацій ХХ століття, яка стала першим кроком на шляху систематизації документів з єврейської тематики [5]. Однак згодом, внаслідок змін у суспільстві, які призвели до встановлення тоталітаризму, систематизація та вивчення єврейських документів практично припинилися.

Більше того, з середини 30-х років не лише припиняється вивчення єврейської історії і збір та наукова обробка документів і матеріалів єврейської громади країни. Чимало фахівців з джерелознавства єврейської історії було репресовано, власне «єврейські» джерела опинилися в так званих спецхранах архівів та бібліотек. Великих втрат зазнало єврейське джерелознавство у період німецько-фашистської окупації. Багато матеріалів було знищено або вивезено до Німеччини.

У 1960 – 1980 роках деякі документальні матеріали публікувалися в офіційному єврейському виданні в СРСР – журналі «Советіш Геймланд», який друкувався мовою їдиш [6]. Іншої єврейської преси не існувало. Таким чином, поступово зникло і єврейське джерелознавство.

Лише у 90-х роках ХХ ст. воно знову починає розвиватися. У Петербурзі 1994 року вийшов у світ покажчик Д. Єльяшевича «Документальні матеріали з історії євреїв в архівах СНД і країн Балтії». Він вміщував опис 938 фондів з єврейської історії та культури в 62 архівів колишнього СРСР [7]. Деякі аспекти вивчення документів київських архівів у 90-ті роки були проаналізовані у роботі Б.В.Чирко «Шкідництво різних націй...(Національні меншини на Україні у 20-30-х роках за документами ЦДАГО України)», яка була опублікована в журналі «Архіви України» у 1992 році [8].

Різноманітні проблеми вивчення документів з єврейської історії періоду непу розглядалися й аналізувалися у статтях А. Грінбаума, О. Наймана, В.Хітерер, І. Сергесвої та інших дослідників [9].

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Центральному державному архіві органів державної влади і управління України, Центральному державному архіві мистецтва і літератури України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві кінофотодокументів України, Державному архіві Київської області, Державному архіві Харківської області, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Вінницької області, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису НВ НАН України, архіві Президії АН України, Галузевому державному архіві Служби Безпеки України містяться різні матеріали з історії євреїв у Радянській Україні в 20-ті роки. Насамперед це: документи про політику більшовицької партії з єврейського питання; матеріали про соціально-економічне становище єврейського населення в СРСР у цей період. В деяких вищезазначених архівах зберігаються статистичні дані про єврейське населення України, а також документи про діяльність єврейських політичних партій та громадських організацій в Україні; матеріали про єврейську освіту, науку та культуру в СРСР тощо.

Провідними органами, за допомогою яких в ці роки втілювалися в життя постанови влади щодо єврейського питання та проводилася політика Комуністичної партії серед єврейського населення, були створені у 1919 р. єврейські секції (євсекції) в ЦК КП(б)У, губернських і деяких повітових та партійних комітетах. Вони діяли до 1930 року [10].

Одночасно з євсекціями були створені єврейські комісаріати, які у 1919 – 1920 роках перетворили на єврейські відділи при НКО УСРР та їхніх місцевих органів з національних справ. Вони були ліквідовані у 1924 році [11]. З ними співробітничали колишні члени єврейських соціалістичних партій, що на той час припинили своє існування [12].

У ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державному архіві Київської області зберігаються матеріали, які відтворюють діяльність єврейських секцій РКП(б), КП(б)У, єврейського відділу Народного Комісаріату з освіти УСРР. У згадуваних архівах містяться циркулярні листи, інструкції, протоколи засідань, нарад; звіти, доповіді, листування Центрального бюро євсекцій при ЦК РКП(б) та Головного бюро євсекцій при ЦК КП(б)У; доповідь голови Головного бюро євсекцій при ЦК КП(б)У М.Г.Рафеса; резолюції, тези доповідей 4-ї Всеросійської конференції євсекцій РКП(б) (1921р.); плани роботи, звіти єврейського відділу Народного Комісаріату освіти УСРР [13].

В Україні для роботи серед єврейського населення були створені також державні органи влади та управління. Зокрема Центральні єврейські бюро Ради національних меншин (Раднацмен) Народного Комісаріату освіти УСРР (існували з 1921 до початку 1930 року) займалися питаннями єврейської освіти [14]. Створена у 1924 році Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК) проводила роботу серед усіх національних меншин України (у 1941 році була ліквідована.) До її функцій належали: організація національних округів

і районів, допомога національним кооперативним та громадським організаціям, створення системи професійної освіти для представників різних національностей [15].

Національна політика Комуністичної партії й уряду СРСР суттєво відрізнялася в 20-х – першій половині 30-х років від політики, яка починає проводитися наприкінці 30-х років [16].

У 20-ті – першій половині 30-х років у Радянському Союзі утворювалися національні райони, округи, міські та сільські Ради, суди. На території України було створено три єврейські національні райони і значна кількість єврейських міських та сільських Рад, у яких офіційною мовою був їдиш. У 1931 році в Україні було 46 єврейських судів, які розглядали справи на їдиш [17].

Документи про створення і діяльність єврейських національних районів в Україні, єврейських міських та сільських Рад, єврейських судів містяться в ЦДАВО України, державних архівах Київської області та міста Києва. Серед них – постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) про створення в Україні єврейських національних районів, єврейських міських та сільських Рад, матеріали про переселення євреїв з Києва та інших міст і містечок України до єврейських національних районів, списки єврейських міських та сільських Рад, відомості про діяльність єврейських судів в Україні [18].

У 1920 – 1930 роки в СРСР державні органи влади боролися з проявами антисемітизму. Зокрема у ЦДАВО України, ДАКО містяться різноманітні матеріали про прояви в Україні антисемітизму у 20-ті роки. Серед них: резолюції, постанови, звіти губернських і окружних виконкомів про боротьбу з антисемітизмом [19].

У 20-х та на початку 30-х років у період загальної антирелігійної кампанії проводилась активна боротьба із іудаїзмом. У ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО зберігаються документи про антирелігійну пропаганду серед єврейського населення, про закриття синагог і єврейських молитовних домів, про переслідування рабинів, а також заборону єврейських релігійних громад [20]. У ДАКО містяться зокрема рішення фінансового відділу Київського губернського виконкому «Про обов'язкове вилучення і передачу до губфінвідділу усіх золотих і срібних речей, які знаходяться у синагогах» (1922 р.) [21].

У Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України зберігаються кіножурнали кінця 20-х – початку 30-х років, в яких містяться кіносюжети про закриття синагог у містах і містечках України [22].

Економічне становище єврейського населення Радянського Союзу в першій половині 20-х років було вкрай складним. В ЦДА України в м. Києві в особистому фонді Н. М. Фрідмана зберігається унікальний за своїм змістом документ під назвою: «Доповідна записка А. Брагіна про поліпшення економічного становища єврейського населення СРСР», датований 1922 роком [23]. Його автор – А.Г. Брагін (1893 – 1937 роки) – більшовик, публіцист, єврейський громадський діяч, один із керів-

ників Всесоюзного товариства із земельного устрою трудящих євреїв СРСР (ОЗЕТ) [24].

Як переконливо доводить він у своїй «Доповідній записці», складне економічне становище радянських євреїв зумовлене не лише наслідками погромів і громадянської війни, але й руйнуванням засад єврейського господарювання – приватної торгівлі та ремісництва [25].

Торгівля та ремісництво століттями були основними видами діяльності більшості євреїв Східної Європи. Тому економічна політика радянського уряду, який заборонив у період воєнного комунізму (1918 р. – березень 1921 р.) приватну торгівлю, а в період непу (березень 1921 р. – 1929 р.) лише частково дозволив її, боляче вдарила по економічному становищу єврейського населення. Вкрай негативно вплинула ця політика на економічну ситуацію в єврейських містечках, де на той час мешкала більшість єврейського населення. За відсутності там великих промислових підприємств місцевому населенню лишалося займатись ремісництвом і торгівлею [26].

Але у період воєнного комунізму були націоналізовані не лише великі і середні підприємства, а й багато ремісничих майстерень. В часи непу держава накладала на ремісників і торгівців непомірно високі податки, зводячи нанівець економічну вигоду від їхньої праці. Більше того, ремісники і торгівці були оголошені «нетрудовими елементами» і до них було відповідне ставлення з боку влади [27]. Така державна політика призвела до масового безробіття серед єврейського населення, і воно опинилося перед загрозою голодної смерті [28].

Вихід із складного економічного становища єврейського населення партійні і державні органи влади СРСР та УСРР вбачали у залученні його до праці у промисловості та сільському господарстві.

У середині 20-х років ЦК ВКП (б) і уряд РНК СРСР, ЦК КП(б)У та РНК УСРР прийняли кілька постанов стосовно заходів щодо поліпшення становища єврейських трудящих мас, ліквідації безробіття серед єврейської бідноти і залучення євреїв до землеробства та до роботи у промисловості. Такі документи зберігаються у різних фондах ЦДАВО України [29].

На виконання цих постанов розпочалося переселення євреїв з містечок до сільської місцевості і створення нових єврейських сільськогосподарських колективів. З метою надання допомоги євреям-переселенцям у 1924-1925 роках були організовані Комітет із земельного влаштування трудящих євреїв при Президії Ради національностей Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР (Комзет) і Всесоюзне товариство із земельного устрою трудящих євреїв в СРСР (ОЗЕТ). Комзет і ОЗЕТ створили свої філії в союзних і автономних республіках [30].

У ЦДАВО України зберігаються матеріали Всеукраїнського Комітету зі справ землеустрою трудящих євреїв при Президії ВУЦВК та Українській раді товариства із земельного устрою трудящих євреїв (Укрозет). Там зберігаються протоколи засідань, плани роботи, циркуляри, розпорядження, інструкції, листування з різними установами, пе-

реліквії співробітників Всеукраїнського комітету зі справ землеустрою трудящих євреїв і Української ради товариства із земельного устрою трудящих євреїв; документи про діяльність єврейських сільськогосподарських товариств і артілей та про переселення євреїв до Біробіджана; річні статистичні матеріали про єврейське населення СРСР [31].

Переселення євреїв до Біробіджана, де за рішенням уряду СРСР мала бути утворена Єврейська автономна область, розпочалося наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Воно не завершилося великим успіхом. За перші п'ять років (1928 – 1933 рр.) до Біробіджана прибуло 20 тисяч переселенців, з яких 60 відсотків незабаром покинули його [32].

Водночас тривала робота з організації допомоги євреям, які залишалися в Україні. Так, матеріальну і консультативну допомогу євреям-ремісникам і землеробам Радянського Союзу надавали такі організації, як Товариство ремісничої і земельної праці серед євреїв в Росії (ОРТ), Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ) і всесвітні єврейські благодійні організації – «Джойнт», «Агро-Джойнт», «Ікор» тощо. Документи про діяльність цих структур знаходяться у ЦДАВО України, ДАКО. Серед них: протоколи засідань пленумів Президії правління ОРТУ, стенограми нарад, звіти про діяльність, списки співробітників місцевих комітетів ОРТУ, протоколи нарад Єврейського колонізаційного товариства, лист секретаря юридичного відділу Ради Народних Комісарів УРСР від 14 серпня 1926 року до ЦК нацменшин при ВУЦВК з повідомленням про засідання з питання розгляду «Договору між Американською єврейською агрономічною кооперацією «Агро-Джойнт» і Комітетом із земельного устрою трудящих євреїв» [33].

Отже, документи з історії євреїв України 20-х років можна класифікувати наступним чином:

- урядові накази, що регламентували життя євреїв та єврейських традиційних інститутів у СРСР, документи щодо їхньої розробки, інструкції та циркуляри державних установ з конкретних аспектів «єврейського питання» – зокрема щодо переселенської політики керівництва СРСР і наділення землею «єврейських трудящих мас»;

- матеріали єврейських політичних партій і громадських організацій (свідоцтва про реєстрацію, статуту, списки членів, матеріали з'їздів і конференцій, звіти про діяльність, листування з державними установами, особисті документи єврейських політичних і громадських діячів, пропагандистські матеріали, широко репрезентовані колекціями газет, брошур і листівок);

- матеріали про єврейське культурне життя – науку, освіту, мистецтво (документи єврейських

культурно-освітніх установ, особисті документи діячів єврейської культури, листування з державними установами з питань єврейського культурного життя, зокрема матеріали про переслідування і заборону мови іврит в СРСР);

- матеріали про єврейське релігійне життя (свідоцтва про реєстрацію і статуту релігійних товариств і навчальних закладів, пропагандистські матеріали державних атеїстичних кампаній, особисті документи єврейських релігійних діячів, листування з державними установами з питань, пов'язаних з переслідуванням релігії у Радянській державі, наприклад, прохання про повернення релігійним громадам різних міст СРСР конфіскованих державою будинків, синагог тощо);

- матеріали про міжнародні зв'язки радянського єврейства, допомогу євреям України з боку благодійних організацій (документи Joint Distribution Committee – «Джойнт», «Агро-Джойнт» тощо).

Важливою віхою розвитку джерелознавства єврейської історії України стало відкриття архівів України, яке відбулося у період 1990-х років, в тому числі таких раніше недосяжних, як архіви СБУ, що привело до появи нових наукових концепцій, робіт і дискусій, присвячених цій темі. Наведена нами класифікація дозволяє оцінити широту і масштаби документальної бази зазначеної теми, котра містить у собі матеріали на івриті, їдиш, російській, українській та англійській мовах. Загалом, досить велика кількість архівних матеріалів дозволяє створювати самостійні дослідження та формувати на підставі наукових методів аналізу доказову базу та формулювати окремі висновки.

Однією із особливостей документальної бази також є фрагментарність архівних справ, пов'язаних із діяльністю приватних і громадських підприємств і організацій, у той же час добре репрезентовані документи державних і партійних структур. Таким чином, архівні документи, які стосуються негативних подробиць дій влад щодо представників єврейської національності та інститутів іудаїзму або не збереглися, або були засекречені. Деякі з цих документів, у тому числі ті, що стосуються акцій конфіскації владою або передачі релігійного майна єврейських громад до державних установ, у майбутньому стали основою процесу повернення їх законним власникам у період незалежної України. Загалом, до перспективного напрямку у процесі розвитку джерелознавчого аспекту вивчення цієї теми можна віднести дослідження періодичної преси 1920-х років мовою їдиш, яка добре репрезентована як в українських, так і в зарубіжних архівах та бібліотеках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів органів державної влади і управління України (ЦДАОВУ України), Ф. 14, оп. 1, спр. 137, арк. 7.
2. Там же.
3. Там же, спр. 459, арк. 49.
4. Там же, арк. 43.
5. Циркуляр Центрального архівного управління о выявлении, собирании и концентрации еврейских архивных материалов // Бюллетень ЦАУ. – 1930. – № 4.
6. Язева Л., Шангина Б. Еврейские коллекции в Ленинградском этнографическом музее / Л.Язева, Б.Шангина // Советиш геймланд. – М, 1969. – № 1. – С. 147 – 148.
7. Литература о евреях на русском языке, 1890 – 1947: книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати.

- Библиографический указатель. Кельнер В.Е., Эльяшевич Д.А. (сост.) / В.Е.Кельнер, Д.А.Эльяшевич. – СПб.: «Академический проект», 1995. – 679 с.
8. Чирко Б. В. Шкідництво різних націй. (Національні меншини на Україні у 1920 – 30-х роках за документами ЦДАГО України) / Б.В.Чирко // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 32 – 40.
9. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953 / А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX вв. – Москва – Иерусалим, 1994; Найман А. Еврейское земледелие на Украине в 1930-е годы / А.Найман // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1 (8). – С. 217 – 221; Хитерер В. Объективно создававшаяся экономическая катастрофа. Еврейские местечки в 1920-х годах / Виктория Хитерер // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1 (18). – С. 212; Сергеева Г.А. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918 – 1939) / Г.А.Сергеева // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 6. – С.13 – 15.
10. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953 / А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век. – Москва - Иерусалим, 1994. – С. 13.
11. Еврейский комиссариат // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т. 2. – С. 421– 422.
12. Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918 – 1953 / А.Гринбаум // Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX – XX век. – Москва - Иерусалим, 1994. – С. 13.
13. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президія Верховної Ради УРСР), оп. 1, спр. 21; Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), оп. 20, спр. 89, 90, 338, 771, 776 – 782; Державний архів Київської області (ДАКО), Ф. Р-111 (Київський губернський виконавчий комітет), оп. 1, спр. 325, арк. 48 – 50.
14. ЦДАВО України, Ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств «Совнацмен» Наркомата просвещения УССР), 6 од. зб. (1920 – 1933 рр.).
15. Там же, Ф. 413 (Центральная комиссия национальных меньшинств при Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете (ВУЦИК)), 599 од. зб. (1923 – 1933 рр.)
16. Там же, Ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств «Совнацмен» Наркомата просвещения УССР), 6 од. зб. (1920 – 1933 рр.)
17. Очерк истории еврейского народа. Под редакцией профессора Ш.Эттингера / Шмуель Эттингер. – Иерусалим, 1990. – Т. 2. – С. 644.
18. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президія Верховної Ради УРСР), оп. 2, спр. 3152, 3279; оп. 3, спр. 993, 2521, 2570; оп. 4, спр. 904, 1244, 1245; ДАКО, ф. Р-112 (Київський окружний виконавчий комітет), оп. 1, спр. 8432; ф. Р-111 (Київський губернський виконавчий комітет), оп. 1, спр. 348, арк. 13 – 20; Державний архів міста Києва (ДАМК), ф. Р-1 (Исполнительный комитет Киевского городского Совета депутатов трудящихся (Горисполком)), оп. 1, спр. 3366, арк. 5 – 7.
19. ЦДАВО України, Ф. 1259 (Редакция еврейской газеты «Зай Грейт»), оп. 1, спр. 1, арк. 195–196; Ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 1, спр. 17, арк. 68; ГАКО, Ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 8441, арк. 14.
20. ЦДАВО України, Ф. 166 (Министерство просвещения УССР), оп. 3, спр. 996, арк. 1–95; Ф. 3298 (Центральное еврейское бюро Совета национальных меньшинств «Совнацмен» Наркомата просвещения УССР), оп. 1, спр. 2.; ЦГАОО Украины, Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністическої партії України), оп. 20, спр. 1843, 1845, 2006, 2007; ДАКО, Ф. Р-708 (Київський губернський профсоюзний совет), оп. 1, спр. 571; Ф. Р-112 (Киевский окружной исполнительный комитет), оп. 1, спр. 8425, 8433 тощо.
21. ДАКО, Ф. Р - 862 (Подотдел по ликвидации имущества религиозных учреждений), оп. 1, спр. 253, арк. 3.
22. Центральний державний архів кінофонофотодокументів України (ЦДАКФФД України), фонд кінодокументів, од. зб. 1345, 1442, 3058.
23. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДА у м. Києві), Ф. 1010, оп. 1, спр. 229-А.
24. Хитерер В. Объективно создававшаяся экономическая катастрофа. Еврейские местечки в 1920-х годах / Виктория Хитерер // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – № 1(18). – С. 212.
25. Там же.
26. Там же.
27. Там же. – С. 212 – 213.
28. ЦДА України у м. Києві, Ф. 1010, оп. 1, спр. 229-А., арк. 1 – 5.
29. ЦДАВО України, Ф. 1 (Президиум Верховного Совета УССР), оп. 2, спр. 995; ф. 27 (Министерство сельского хозяйства УССР), оп. 5, спр. 360, 378; оп. 9, спр. 59 тощо.
30. Комзет // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1988. – Т. 4. – С. 434 – 436; Озет // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1992. – Т. 6. – С. 139 – 142.
31. ЦДАВО України, Ф. 505 (Всеукраинская комиссия по делам землеустройства трудящихся евреев при Президиуме ВУЦИК). 922 од. зб. (1923 – 1933 рр.); Ф. 571 (Украинский совет Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТ) «Укрозет», 1100 од. зб. (1920 – 1938 рр.).
32. Очерк истории еврейского народа. Под редакцией профессора Эттингера Ш. / Шмуель Эттингер. – Иерусалим, 1990. – Т. 2. – С. 645 – 646.
33. ЦДАВО України, Ф. 505 (Всеукраинская комиссия по делам землеустройства трудящихся евреев при Президиуме ВУЦИК), оп. 1, спр. 42, 161; ГАКО, Ф. Р-3669 (Киевский комитет Общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев на Украине). 18 од. зб. (1927 – 1933 рр.)